

Lapsen sosioemotionaalisen kehityksen tukeminen arjen työssä

Assistentti, elto Marita Neitola

Turun yliopisto

Opettajankoulutuslaitos, Rauman yksikkö

16.3.2010 Kuopio

Sisältö

- Sosioemotionaaliset ongelmat, syyt, ilmeneminen
- Vertaissuhteet
- Sosiaalinen kompetenssi
- Emotionaalinen kompetenssi
- Tutkimustuloksia
- PSYYKKISTÄ TURVALLISUUTTA JA SOSIAALISTA KEHITYSTÄ EDISTÄVÄ OPPIMISYMPÄRISTÖ
- Kasvattaja ja konteksti
- Miten tukea lasten emotionaalisia ja sosiaalisia tarpeita?

Sosioemotionaaliset ongelmat

- Tunne-elämän ongelmat
 - Sisäänpäin oireileva käyttäytyminen
 - Depressiiviset oireet, masentuneisuus
 - Arkuus, pelokkuus, ahdistuneisuus, vetäytyvä käyttäytyminen
- Sosiaalisen käyttäytymisen ongelmat
 - Ulospäin oireilu
 - Aggressiivisuus
 - Uhmakkuus
 - Impulsiivisuus, häiritsevä käyttäytyminen

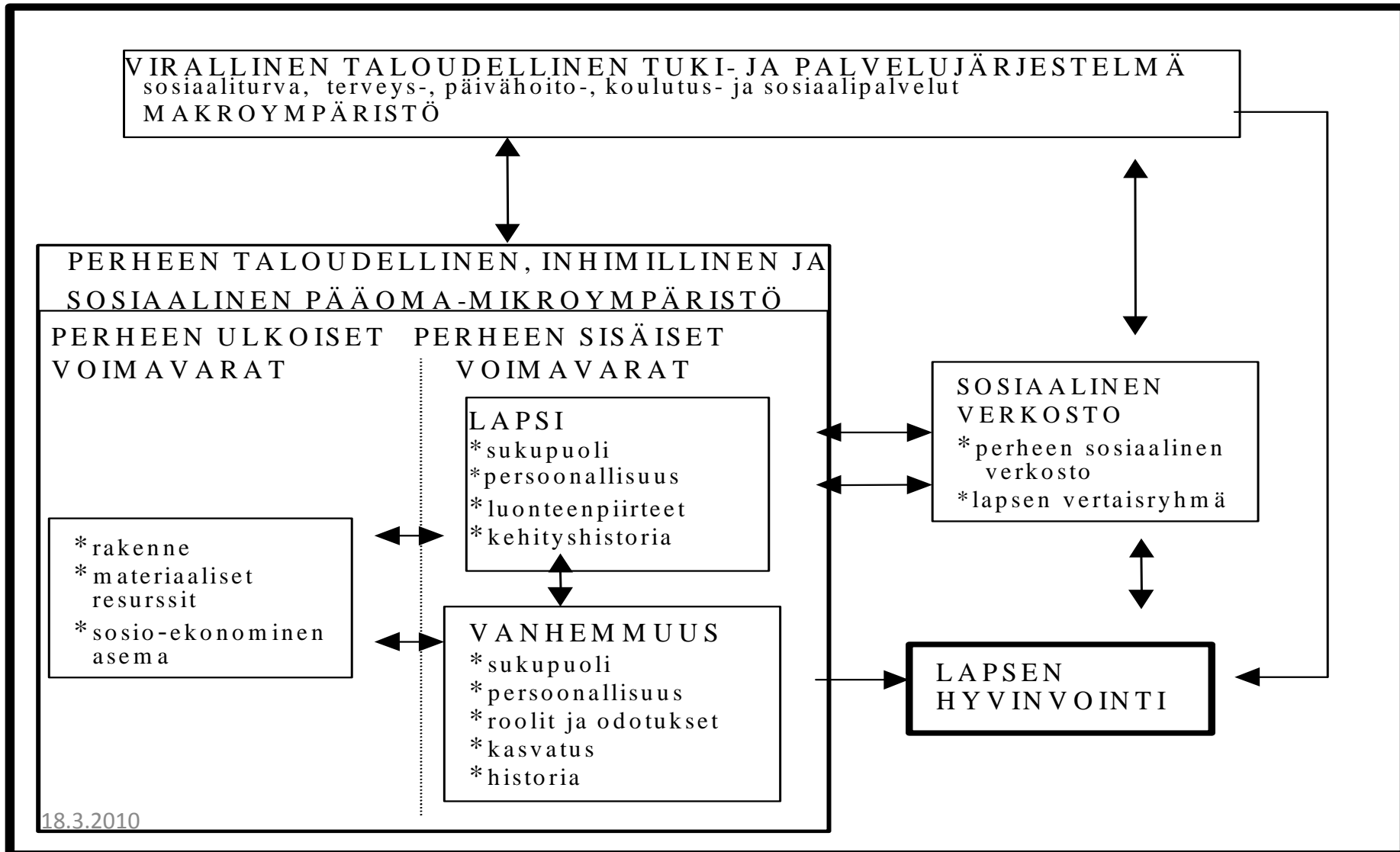
Syitä

- Neurologiset syyt
- Perinnölliset syyt
- Ympäristötekijät
 - Varhaiskasvatuksen ja esiopetuksen laatu
 - Tuen saannin mahdollisuudet
 - Tuen järjestäminen- palvelut
- Vanhemman ja lapsen välisen suhteen ongelmat, perheeseen liittyvät syyt
- Vertaissuhteet

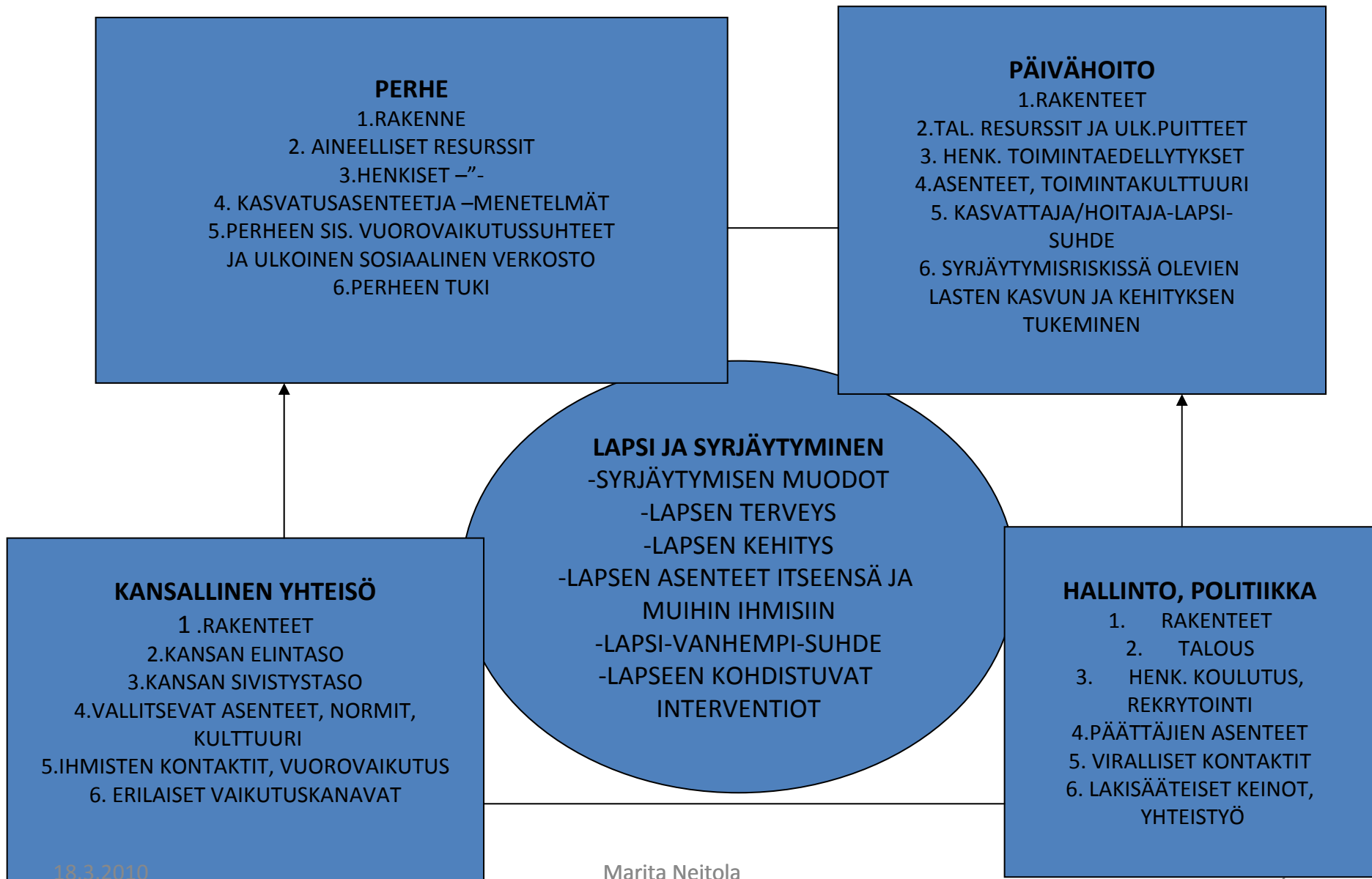
Erityisen tuen tarve

- LTOL 2004 tiedote: ph:ssa 213 000 lasta, joista 11 440 oli asiantuntijalausunto (5,4%), 7770 lasta, joilta lausunto puuttui
 - puheen ja kielen kehityksen vaikeudet 22,4-29%
 - sosioemotionaaliset vaikeudet 14%
 - kehityksen viivästymä 13-16% (Pihlaja 1997; Viitala 2000)
- Vuoden 2005 Lasten päivähoiton tilannekatsauksessa erityistä tukea tarvitsevia lapsia oli päivähoidossa 12 597 eli 7 % alle kouluikäisistä

LASTEN HYVINVOINTIA TURVAAVAT JA UHKAAVAT TEKIJÄT (FORSSÈN YM.2002)

LASTEN SYRJÄYTYMISEN TAUSTATEKIJÖITÄ

Kuka lapsen sosiaalistaa?

- Kiintymyssuhdeteoria: vanhemmat, suhde ensisijaiseen hoitajaan perusta persoonallisuuden kehitykselle ja sosiaalisuudelle (Bolwby 1969;1988)
- Vertaisryhmän ensisijaisuus (Harris 1995;1998;2000)
- Vanhemmat ja vertaiset yhdessä, vastavuoroisesti toisiinsa vaikuttaen
- Perimä, temperamentti, vuorovaikutuskokemusten yhdysvaikutus

Vertaisryhmän merkityksestä

- Vertaisryhmässä:
- Lapsi kokee kumppanuutta ja ystävyyttä, yhteenkuuluvuutta, läheisyyttä
- Harjaantuu sosiaalisissa taidoissaan sekä kehittää sosiaalista kyvykkyyttä
- Oppii johtajuutta, oman paikan ottamista, jämäkkyyttä
- Oppii itsetuntemusta ja kehittää minäkäsitystään
- Vertaisryhmä tukee lapsen sopeutumista päiväkotiin, kouluun, lisää oppimismotivaatiota
- Vertaisryhmän laadulla on merkitystä
- Ystävien kehityksellinen merkitys!
 - koulumenestys, aktiivisuus
 - siirtymävaiheiden helpottaminen
 - ystävyyslaatu ja ystävien määrä merkityksellisiä
 - aina ystävyyssuhteet eivät ole 'hyviä' vaan sisältävät mm. alistamista ym.

jatkuu

- Kognitiivinen kehitys:
 - Piaget: vertaisten kanssa syntyvät konfliktit: perusteleminen, toisten näkemysten ymmärtäminen- kognitiivisen kehityksen vauhdittajia
 - Vygotsky: vertaiset merkittäviä kognitiivisen kehityksen edistäjiä
 - vuorovaikutus kognit. keh. edellytys
 - yhteistyö- toisen oppimisen helpottaminen
 - asioita opitaan tehokkaammin yhteistyössä

Ystävyysuhteet

- Kumppanuus, virikkeet, hauskanpito
- Sosiaalisen kompetenssin kehittyminen
- Läheisyys
- Emotionaalinen tuki
- Neuvot ja apu
- Joku johon voi luottaa
- Hartup (1992): emotionaalinen ja kognitiivinen voimavara

jatkuu

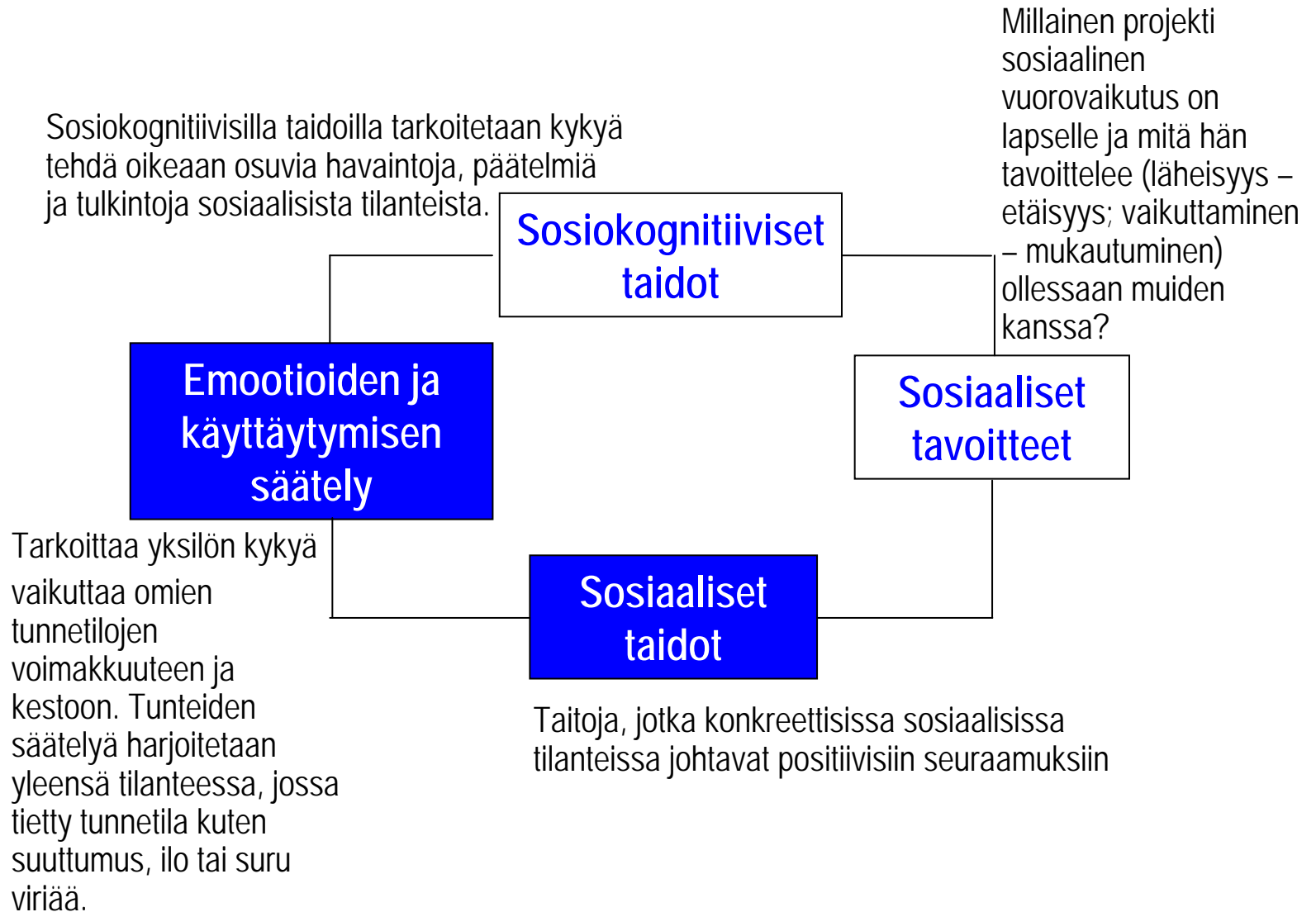
- Alle kouluikäiset: Hyvä ystävä on sellainen, joka haluaa tehdä samoja asioita kuin lapsi itse; “kivaa tekemistä yhdessä”, opitaan emootioiden säätelyä, oman vuoron odottamista ja jakamista
- Keskilapsuus: käyttäytymisen normien oppiminen
- Nuoruus: läheisyys, salaisuuksien jakaminen, itsen tutkiskelu, looginen päättely ja emootioiden integrointi

Sosiaalinen kompetenssi

Sosiaalista kompetenssia on taito ymmärtää sosiaalisia tilanteita, tehdä niistä tilannekohtaisia tulkintoja ja toimia sekä omia että ympäristön resursseja organisoiden tavalla, joka edesauttaa omien ja yhteisten päämäärien saavuttamista muita loukkaamatta.

SOSIAALISEN KOMPETENSSIN OSA-ALUEET

Salmivallin (2005) mukaan

SOSIAALINEN KOMPETENSSI

- hyväksynnän saavuttamista toveripiirissä
- kykyä muodostaa ystävyys- ja kaverisuhteita
- sosiaalinen alkupääoma (Pulkkinen)
- sosiaalisen kompetenssin perusta lapsen ja vanhemman vuorovaikutuksessa, varhaisvuosien kiintymyssuhteessa ja vanhempien käyttämissä kasvatus- ja ohjaustavoissa sekä vanhemmuudessa
- Varhainen kiintymyssuhde: vaikuttaa uusissa toimintaympäristöissä ja sosiaalisissa vuorovaikutustilanteissa adaptoitumiseen sekä niihin tapoihin, joilla lapsi tutustuu ja suuntautuu tilanteisiin ja myös hänen odotuksiinsa toisia ihmisiä kohtaan

Sosiaaliset taidot

Taitoja, jotka konkreettisissa sosiaalisissa tilanteissa johtavat positiivisiin seuraamuksiin, esim.

- ✓ ”tarjoaa apuaan” (toverisuhteet)
- ✓ ”kykenee kompromisseihin” (itsesäätely)
- ✓ ”tekee tehtävät sovitussa ajassa” (tehtäväsuuntautuneisuus)
- ✓ ”noudattaa sääntöjä” (tottelevaisuus)
- ✓ ”tutustuu toisiin oma-aloitteisesti” (assertiivisuus)
- ✓ ”pääsee mukaan leikkeihin” (ryhmään liittyminen)
- ✓ ”ilmaisee ja ymmärtää omia ja toisten tunteita (tunnetaidot)

Sosiokognitiiviset taidot

Sosiokognitiivisilla taidoilla tarkoitetaan kykyä tehdä oikeaan osuvia havaintoja, päätelmiä ja tulkintoja sosiaalisista tilanteista.

Esimerkiksi jotkut tulkitsevat muita taitavammin toisten tunteita, ajatuksia ja aikomuksia. He osaavat ennakoida ja arvioida oikein oman toimintansa seurauksia. Jotkut puolestaan tekevät sosiaalisissa tilanteissa toistuvasti virhearviointeja.

Emotionaalinen kompetenssi

Emotionaalisen kompetenssin kehittyminen 1

- kodin 'tunneilmasto'
- vanhempien malli, ohjaus ja valmennus
- päiväkotiki ja koulu merkittävässä asemassa myös
- positiivisella suhteella lasten ja aikuisten välillä on kauaskantoisia vaikutuksia ja aikuiset ovat avainasemassa tunnetaitojen ja kyvykkyyden ohjaajina
 - lapset oppivat tunteiden ilmaisua kaikilta lähellään olevilta tärkeiltä aikuisilta
 - emotionaaliselta ilmastoltaan negatiivisissa päiväkotiki- ja esikouluryhmissä kehittyvä häiritsevä käyttäytyminen, varsinkin pojilla, jatkuu myös koulussa

Emotionaalisen kompetenssin kehittyminen 2

- tärkeää tukea oikeiden tunteiden ilmaisutapojen muodostumista ja oppimista, kykyä tunnistaa ja nimetä tunteita ja käyttää tunnepuhetta, jossa selvennetään, opetetaan, jaetaan lapsen tunteita ja tunnekokemuksia (ei niinkään muokata käyttäytymistä tai 'saarnata')
- lapset omaksuvat sekä tunteiden opettamisen laadun, muodon ja sisällön lähiaikuisilta (esim. lohduttaminen muistetaan vielä koulussakin)
- ohjaus ja valmennus sekä omat reaktiot täytyy suhteuttaa lapsen kehitykselliseen ikään

Aggressiivisuus on erilaista

	Reaktiivinen aggressio: -taustalla varhaisen vuorovaikuksen ongelmia, turvattomuus, väkivalta	Proaktiivinen aggressio: -Aggressiiviset mallit: ympäristö: koti, media, kaverit, rajojen puute
Sosiometrinen status, toverisuosio:	- Negatiivinen status ryhmässä	-johtaja-ominaisuudet, -Jopa toverisuosio
Vertaissuhteet, ryhmien muodostuminen		-Proaktiivisesti aggressiiviset lapset muodostavat porukoita keskenään
Sosiaalinen kognitio	-yliherkkyys aggressiivisille tilannevihjeille: tulkitaan ikätovereiden aikeet vihamielisiksi	- Usko aggression kannattavuuteen

Syrjäytyminen kaveripiiristä

- Torjutuksi tuleminen, syrjäänvetäytyminen, kiusaaminen, ja lapsen yksinäisyys merkitsevät hänelle syrjäytymistä kaveripiiristä
- Läheinen ystävyysuhde sisältää vastavuoroisen mieltymyksen, kiintymyksen, yhteenkuuluvuuden, samaistumisen, uskollisuuden, rehellisyyden ja luottamuksen tunteita.
- Jäädessään ilman ystävyys- ja kaverisuhteita lapsi jää osattomaksi näistä positiivisista tunteista
- Voimakkaiden negatiivisten tuntemusten lisäksi on syrjäytyminen uhka lapsen suotuisalle kehitykselle ja emotionaaliselle hyvinvoinnille

TOVERIPIIRISTÄ SYRJÄYTYMISEN SEURAUKSIA:

- SOPEUTUMISONGELMAT
- OPPIMISONGELMAT
- MIELENTERVEYDEN ONGELMAT KOULUSSA JA MYÖHEMMÄSSÄ ELÄMÄSSÄ
- HEIKOT SOSIAALISET TAIDOT
- ALHAINEN SOSIAALINEN ASEMA RYHMÄSSÄ
- KUN LASTA EI HYVÄKSYTÄ RYHMÄN JÄSENEKSI JA HÄN JÄÄ VAILLE YSTÄVIÄ JA KAVEREITA, HÄN MYÖS JÄÄ VERTAISRYHMÄN KEHITTÄVÄN JA KASVATTAVAN VAIKUTUKSEN ULKOPUOLELLE-
SOSIAALISEN KOMPETENSSIN PUUTTEELLISUUS

Mitä tutkimukset kertovat toverisuhteista?

- Torjutuksi tuleminen, syrjäänvetäytyminen, yksinäisyys, kiusatuksi joutuminen ja kiusaaminen ovat yleisiä pienten lasten vertaissuhteiden ongelmia
- Sosiaalinen syrjäytymisriski lapsilla, joilla jatkuvasti pysyviä ja useita vertaissuhdeongelmia – tarvitaan runsaasti erilaisia tukitoimenpiteitä sekä tiivistä yhteistyötä sekä vanhempien että muiden asiantuntijoiden kanssa
- Yksittäinen ongelmakin edellyttää aikuisten puuttumista ja ohjaavia toimenpiteitä
- Varhaiskasvatuksen suunnitelmissa ja toiminnassa huomioitava tarkemmin vertaissuhteet ja vertaisten merkitys lapsen kasvuille, kehitykselle ja oppimiselle – lapsen suunnitelmat, vanhempien tietämys, erilaiset sosioemotionaalista kehitystä edistävät toiminnan, harjaannuttamisohjelmat, arviointi

PSYYKKISTÄ TURVALLISUUTTA JA SOSIAALISTA KEHITYSTÄ EDISTÄVÄ OPPIMISYMPÄRISTÖ

- LASTA HOITAVAT HENKILÖT TUKEVAT PIENEN LAPSEN MIELENTERVEYTTÄ KUN HE:
 - ANTAVAT LAPSEN TARPEITA VASTAAVAA HOIVAA
 - TUNTEVAT LAPSEN JA ARVOSTAVAT HÄNTÄ YKSILÖNÄ
 - ASETTAVAT LAPSEN TARPEET OMIENSA EDELLE (ZEANAH)
- VARHAISEN VUOROVAIKUTUKSEN TUKEMINEN
- KASVATTAJAYHTEISÖN PIIRTEET JA LAPSILÄHTÖISYYS
- LAPSITUNTEMUS, ITSETUNTEMUS
- LAPSEN SOSIAALINEN ASEMA JA KAVERISUHTEET- SOSIOMETRINEN ARVIOINTI
 - haastattelut
 - havainnointi
- ITSETUNNON JA MINÄKÄSITYKSEN TUKEMINEN, ESIM. BORBA-METODI
- SOSIAALISEN KYVYKKYYDEN EDISTÄMINEN: SOSIAALISET TAIDOT, TAITAVA SOSIAALINEN KÄYTTÄYTYMINEN, JOKAISELLA ON KAVERI JA LEIKEISSÄ RIITTÄVÄSTI ROOLEJA, TUNNEKASVATUS, MYÖNTEINEN PALAUTE
 - valmentaminen, mallintaminen
- FYYSISEN YMPÄRISTÖN LAATU EDISTÄÄ PSYYKKISTÄ TURVALLISUUTTA

Kasvattajan ominaisuudet

- Työorientaatio
- Suhde lapseen
- Dialogisuus
- Tietoisuus omasta kasvu- ja kasvatushistoriasta
- Lapsituntemus
 - Miten voit luoda suhteen lapseen?

Lapsen ympäristö ja sen laatu

- Kunnan käytännöt: Vasut ym., toimintamallit, yhteistyö
- Moniammatillinen työote
- KONTEKSTINANALYYSI
 - <http://pre20031103.stm.fi/suomi/pao/julkaisut/erityiskasvatus/tahdella.pdf>

Jatkoa

- aikuisjohtoisuus-lapsijohtoisuus-lapsilähtöisyys
- lapsituntemus, työorientaatio
- työyhteisön/ryhmän ilmapiiri, pedagogiset käytännöt, kasvatukselliset toimenpiteet
 - Vasu, Lapsen Vasu, kasvatuskumppanuus
- sitoutuneisuus
 - aikuisten
 - lasten –LISYC

Miten tukea lasten emotionaalisia ja sosiaalisia tarpeita?

- turva, turvallisuus: hoivatuksi tuleminen, luottamus siitä, että he ovat aikuisen odotuksiin nähden riittävän hyviä ja pärjäävät tarpeeksi hyvin odotuksiin nähden
- terve itsearvostus: saavutetaan olemalla kompetentti hyödyllisissä taidoissa, omaamalla realistinen käsitys itsestä ja tavoittelemalla saavutettavissa olevia asioita/ihanteita
- itsemääräämisoikeus ja sen tarpeen tyydyttyminen keskeistä yksilön emotionaaliseen hyvinvointiin ja konstruktiviselle oppimisen lähestymistavalle
- lapset eivät kukoista erityksissä –sosiaalinen inkluusio ei voi jäädä sattuman varaan vaan tarvitaan erityisiä interventioita
- lapset tarvitsevat turvaa, itsearvostusta, autonomiaa ja tunnetta johonkin kuulumisesta –miten osallisuus toteutuu päiväkodissamme, perhepäivähoidossa?

Itsearvostus

- ensimmäiset 2 v. itsearvostus rakentuu rakastetuksi ja hyväksytyksi tulemiselle, sen jälkeen sille, kuinka paljon he voivat kontrolloida omaa elämäänsä (itsenäisyys) – kompetenssi vs. epäonnistuminen
- vertailu toisiin ja omiin ihanteisiin – ilo vs. pettymys
- Valmentaminen
- rohkaise realistisia ihanteita

Autonomia

- annetaan lapsille määräysvaltaa- jollei voida antaa valita tekemistä voidaan antaa valita se, miten sen tekee
- opetetaan syy-seuraus –suhteita
- vähennetään stressiä

Sosiaaliset tarpeet

- lämpimät ihmissuhteet aikuisiin ja lapsiin – yhteenkuuluvuus!
- huomio, hyväksyntä, arvostus, vahvistaminen ja kiintymys
 - kontakti lapsiin jotka jäävät huomiotta!
 - kunnioitetaan lapsia sellaisina kuin he ovat (ei tarkoita, että hyväksytään sellainen käyttäytyminen, joka on lapselle itselleen haitallista), ja vastataan lapselle siten, että he haluavat jatkossakin vaalia suhdettaan aikuisiin

Aikuiset välittäjinä sosiaalisen taitojen käytössä

- sosiaalisesti taitava lapsi leikkimään vetäytyvän lapsen kanssa/rinnalle
- kiinnostavan leikin keksiminen, leikkialoitteet
- intentioiden huomaaminen, tuki
- johdatellaan leikkiä kunnes lapset kykenevät ohjaamaan sitä itse
- leikin strukturointia käytettävä harkiten, koska erityistä tukea tarvitsevien lasten metakognitiivisten taitojen harjaannuttaminen vähenee (neuvottelu taas edistää niitä) eikä strukturointi johda taitojen yleistymiseen muihin konteksteihin
- opetetaan käyttäytymistä joka osoittaa sosiaalista taitavuutta: esim. ryhmään hakeutuminen: odota ja norukoile- tekniikka

jatkuu

- pelkkä ryhmässä oleminen ei edistä mitään
- sosiaalisten taitojen harjaannuttamisohjelmilla jonkin verran positiivisia vaikutuksia, mutta vähemmän on todisteita siitä, että saavutukset ovat pysyviä
- monipuoliset ympäristöön, lasten päivittäiseen vuorovaikutukseen ja taitoihin kohdistuvat toimenpiteet ja menettelytavat tuottavat kestävämpiä tuloksia (Strain & Hayson 2000)
- Edistetään hyväksytyksi tuleamista

jatkuu

- avustetaan lasten kehittymistä
- varmistetaan, että erityistä tukea tarvitsevat lapset pääsevät leikkeihin
- avustetaan vertaisia kiinnittämään huomiota ulkopuolelle jääviin lapsiin
 - Jukka näyttäisi tykkävän lego-leikistänne. Mitäpä jos Jukka rakentaisi tuota autotallia avuksenne.
 - Jos nyt juuri ei sovi, niin kuinka kauanhan teillä mahtaisi vielä kestää leikki ja milloin Jukka voisi tulla mukaan?
 - roolien ehdottaminen
 - luonnolliset tilanteet ja niiden hyödyntäminen

Aggressiivisesti käyttäytyvien lasten tukeminen

- muodostetaan läheinen suhde näihin lapsiin- heiltä ehkä puuttuu sellainen
- opetetaan omien tunteiden hallintaa –prososiaalinen käyttäytyminen ilman pakottavia keinoja
- opetetaan ryhmään liittymisen keinoja
- ohjataan tekemään tarkempia tulkintoja toisten lasten aikeista ja olemaan huomioimatta leikkitoverien virheitä
- opetetaan muita lapsia neuvottelemaan sen sijaan että torjuisivat- näin vältetään myöhemmät aggressiotilanteet
- anna aggression kohteena oleville toisinaan aikaa käyttäytyä jäməkämmin ja vakuuttavammin jotta he voivat ottaa oman paikkansa ryhmässä –suojele tarvittaessa

jatkuu

- annetaan vaihtoehtoisia tapoja johtaa ja harjoitella itsenäisyyttä jolloin heidän ei tarvitse käyttää kontrollia tuhoavalla tavalla
- huomioidaan, että sosiaalisten taitojen valmennusta tarvitsee koko aggressiivisten ryhmä- mahdollisesta suositun asemasta riippumatta
- huolehditaan ryhmän koheesiosta (yhtenäisyys) ylipäätään, sillä aggressiivisuutta on vähemmän vakaisissa, yhteistoiminnallisissa ryhmissä
- tuetaan vanhempien ja lasten välistä suhdetta, ohjataan käyttämään muita kuin kontrolloivia rankaisukeinoja – hoivaava asenne ja empatia toisia kohtaan kehittyvät
- kannusta vanhempia tarjoamaan lisämahdollisuuksia prososiaalisten taitojen harjoitteluun esim. perhetuttavien /päiväkodin tai lähistön muiden lasten kanssa

Lasten käyttäytymisen ohjaaminen

- rankaiseva ja kontrolloiva henki/ilmapiiiri muunnettava lasten oppimista ja kehitystä tukevaksi
- palkkiot ja rangaistukset –pohdittava tarkkaan, onko niistä enemmän haittaa ja millaista haittaa
 - opettajien ja kasvattajien tulee pyrkiä hyvään ja välttää vahingoittavaa toimintaa
- turvallisuus koskee sekä häiritseviä, kiusaavia, pomottavia, aggressiivisia että muita lapsia
- käsitys oikeasta ja väärästä
- tunteiden hallinta, yhteistyötaidot, lapsilla on vaikuttamisen tunne

jatkuu

- selvitettävä, mikä on häiritsevän käyttäytymisen taustalla: kyvyttömyys ennakoida oman toimintansa seurauksia, ympäristön tutkimisessa lapsi ei aina ymmärrä oman toimintansa vaikutuksia, kontrollin tunteen häviäminen kuormittaa lasta emotionaalisesti, reaktio aikuisten kontrolliin
- laaditaan ryhmän toiminnan ja käyttäytymisen ohjenuorat ja suuntaviivat- ei niinkään käytetä sääntöjä
- annetaan tunnustusta harkitsevasta ja huomaavaisesta käyttäytymisestä
- muokataan aikuisten omia vaatimuksia
- lasten tulee saada säilyttää kasvonsa
- ratkaistaan ongelmat yhteisöllisesti

jatkuu

- opetetaan itsekontrollia ja tunteiden käsittelyä (Näin ohjaan lastani, Tunneuksi, Askeleittain-ohjelmat yms.)
- selitetään, mitä on kasvaminen
- pidetään lapset lähellä: lohduttaminen, hellittely, rauhoittelu
- aikalisä, jäähy: myös huonoja puolia (voi esim. toimia palkkiona eikä niinkään ojentavana keinona, ei siis toimi aina)
- määritellään ja muotoillaan uudelleen käyttäytymisen perusteet
- keskeytetään tietty käyttäytymisen tai toiminnan malli, joka ei ns. toimi
- täyskäännöskin on mahdollinen: toimi toisin kuin ennen
- kertaus on opintojen äiti: lisätään harjoitusmahdollisuuksia, niihin meillä riittää aikaa!
- ollaan tiukkoja epäasiallisen käyttäytymisen kohdalla
 - minä-sanat: kerrotaan omasta näkökulmasta, ei lasta syyttäen (minusta näyttää, että...)
 - Kuunteleminen
 - Keskusteleminen lasten kanssa, asioiden tuumailu yhdessä ja rauhassa!

jatkuu

- vanhemmat:
 - on tehotonta ja epähumaania horjuttaa lasten vanhempien taitoja ja luottamusta, erityisesti niiden lasten, jotka käyttäytyvät ajattelemattomasti
 - yhteiset johdonmukaiset toimintatavat ovat tarpeettomia päiväkodissa, niin myös kodin ja päiväkodin välisessä kasvatustoiminnassa yhteiset toimintatavat eivät ole edellytys tunteiden hallinnan opettamiselle –toki se, että molemmissa konteksteissa saa harjoitusta, on lapselle etu.
 - paras tapa saada vanhemmat vastahankaan on se, että yritetään vakuuttaa heidät omalla toimintatavallamme!
 - Menestyksenne vakuuttaa heidät! (Porter, 2002)

Lähteitä ja kirjallisuutta

- Porter, L. 2002. Educating young children with special needs. London: Sage Publications.
- Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2005.STAKES. Oppaita 56. Saarijärvi: Gummerrus.
- Laine, K. & Talo, J. 2002. Interventiomallin kehittelyä päiväkodin vertaisryhmästä syrjäytymiseen. Kasvatus 2, 148-159.
- Laine, K. & Neitola, M. (toim.) 2002. Lasten syrjäytyminen päiväkodin vertaisryhmästä. Suomen kasvatustieteellinen seura. Kasvatusalan tutkimuksia 11. Turku: Painosalama.
- Pihlaja, P. & Kontu, E. (toim.) 2001. Työkaluja päivähoidon erityiskasvatukseen (kontekstinanalyysi)42
- Salmivalli, C. 2005. Kaverien kanssa. Vertaissuhteet ja sosiaalinen kehitys.Keuruu:Otava.
- Kalliala, M. 2008. Kato mua!
- Suhonen, E. 2009. Erityistä tukea tarvitsevan taaperon päiväkotiryhmään sopeutuminen : Monitapaustutkimus vuorovaikutussuhteista ja niiden rakentumisesta
- Jernberg, A. & Booth, P. (2003). Theraplay. Vuorovaikutusterapian käsikirja, Helsinki: Psykologien kustannus.
- Mäntymaa M., Luoma I., Puura K. & Tamminen T. (2003). Tunteet, varhainen vuorovaikutus ja aivojen toiminnallinen kehitys. Duodecim, 6: 459-66.

Lähteitä ja kirjallisuutta

- Salo, S., Kivistö, K., Korja, R., Biringen, Z., Tupola, S.-M., Kahila, H., & Kiviti-Kallio, S. (2009). Emotional Availability, Parental Self-Efficacy Beliefs, and Child Development in Caregiver-Child Relationships with Buprenorphine-Exposed 3-Year-Olds. *Parenting and Science*, 9, 3-10.
- Salo, S. AIKUISEN EMOTIONAALINEN SAATAVILLA OLO - miten tukea lapsen vuorovaikutustaitojen kehitystä varhaiskasvatuksessa? Seltojen Kiemurat 1/2010. Suomen erikoistuneet lastentarhanopettajat ry:n jäsenlehti.
- Lundán, A. 2009. Kutsu dialogisuuteen. Diskurssianalyttinen tapaustutkimus kasvattajan ja lapsen haasteellisesti vuorovaikutuksesta päiväkodissa. Tampere: Tampereen yliopistopaino. <http://acta.uta.fi/pdf/978-951-44-7874-1.pdf>
- Heikka, J., Hujala, E. & Turja, L. 2009. Arvioinnista opiksi. Havainnointi, arviointi ja suunnitteluvaihe pedagogiikassa. Edufin.
- Cantell, H. 2010. Ratkaiseva vuorovaikutus. Kasvatuksellisia kohtaamisia lasten kanssa. PS-kustannus.

Lähteitä ja kirjallisuutta

- Aho, S. & Heino, S. 2000. Itsetunnon vahventaminen päiväkodissa. (kertoo Borba-metodista itsetunnon tukikeinona päiväkodissa)
- Haapamäki, J., Kaipio, K., Keskinen, S., Uusitalo, I. & Kuoksa, M. 2000. Yhteisö kasvattaa. Päivähoito oppimis- ja kasvatusyhteisönä
- Ojala, T. & Viinikainen, H. 2000. Päivänsäteitä ja menninkäisiä. Lapsen kasvun tukeminen perhepäivähoidossa. Täydennyskoulutuskeskus. Jyväskylän yliopisto.
- Keltikangas-Järvinen, L. 2004. [Temperamentti : ihmisen yksilöllisyys](#). Helsinki: WSOY.
- Keltikangas-Järvinen, L. 2006. Temperamentti ja koulumenestys. Helsinki: WSOY.
- Laine, K. 2005. Minä, me ja muut sosiaalisissa verkostoissa. Helsinki: Otava.
- Pulkkinen, L. 2002. [Mukavaa yhdessä. Sosiaalinen alkupääoma ja lapsen sosiaalinen kehitys](#). Jyväskylä: PS-kustannus.
- Wahlström, K. 2003. Flickor, pojkar och pedagoger: jämställdhetspedagogik i praktiken. Sveriges Utbildningsradio.